

Christian Kelchi "Liivimaa ajaloo" allikad

Janet Laidla

Christian Kelchi, kelle sünnist möödub detsembris 350 aastat, peetakse üheks 17. sajandi kõige eeskujulikumaks ajalookirjutajaks.¹ 20. sajandi hinnangud Kelchi tööle on olnud heakskiitvad. Kuigi Kelchi puhul ei saa Lemmit Margi arvates rääkida teadlikust ajalookriitilisest meetodist, on tegemist oma aja kohta küllaltki hea kompilatsiooniga.² Janis Zutis leiab, et Kelchi teoses on märgata mõningaid uuenduslikke aspekte.³ Gottfried Etzold nimetab Kelchi kõige silmapaistvaks 17. sajandi ja 18. sajandi alguse ajaloo-kirjutajaks.⁴

Oma autobiograafia järgi⁵ sündis Kelch 1657. aastal Greiffenhagenis Pommeris vaimuliku pojana. Kümneaastaselt asus ta oma lelle Lucas Schramme käe all õppima ladina keelt ning poolteise aasta pärast astus noormees Stettini raekooli. 1675. aastal läks ta sõja tõttu Stettinist Berliini, kus ta jätkas oma haridusteed Joachimsthalis gümnaasiumis.

1678. aastal asus Kelch õppima Ode-ri-äärse Frankfurdi ülikooli, kus ta õppis ajalugu kuulsal ajaloolasel Johann Friedrich Beckmanni⁶ käe all. Järgmisel aastal siirdus ta Rostocki ülikooli, kust ta aga paraku oli sunnitud 1680. aasta mais majanduslikel põhjustel lahkuma. Tallinnasse sattus ta oma sõnul selleks, et siin pisut raha teenida ja siis edasi Inglismaale sõita. Oma karjääri alustas ta praost Andreas Forseliuse ja praost Reiner Brockmanni laste õpetajana Põltsamaal ja Laiusel. 1682. aastal sai temast Järva-Jaani kirikuõpetaja.⁷ Ta teenis oma kogudust pühendunult: kirik koos pastoraadiga remonditi ning Kelch oli ka üks esimesi Eestimaa kirikuõpetajaid, kes asutas rahvakooli. Ta abiellus 1683. aastal oma eelkäija lese Sophie Helene Naupitzeriga ning tolle surma järel 1696. aastal Hageri pastori Caspar Costeri tütre Euphrosinaga. Järva-Jaanis valmis ka tema "Liivimaa ajalugu", kirjutama hakkas ta seda 1688. aastal ja valmis sai juba 1691. aastal.⁸ Põhjasõja ajal jäi kroonik koos perega sõjasündmuste keskele ning pidi mitmel korral elukohta vahetama, kuid sõjast hoolimata üritas Kelch teenida oma kogudust nii hästi, kui olud seda võimaldasid. 1710. aastal oli Kelch Tallinnas ja oktoobris valiti ta Niguliste pastoriks, kellena ta veel samal aastal suri katku.⁹ Kuni surmani koostas Kelch oma kroonikale järke, mida praegu tuntakse "Continuationi" nime all ning mis jäi pärast autori surma käsikirja ja avaldati

¹ Artikkel põhineb osaliselt siinkirjutaja magistriväitekirjal: J. Laidla. 17. sajandi ajalookirjutaja raamaturiial. Magistritöö. Tartu, 2006. Siiski on artikli jaoks Kelchi kroonika uuesti läbi töötatud ning allikate kohta lisateavet kogutud. Erinevate autorite elulooandmed pärinevad mitmesugustest entsüklopeediatest ja biograafilistest leksikonidest või magistritöö jaoks kogutud materjalidest.

² L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute saalis, f. 75, s. 10, lk. 282–283.

³ J. Zutis. Očerki po istoriografii Latvii. Kd. 1. Latgosizdat, Riga, 1949, lk. 57.

⁴ G. Etzold. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. – Georg von Rauch (Hrsg.) Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1986, lk. 43–62, 56.

⁵ Siin kasutatud teosest: R. Winkler. Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Band V. Heft II. Verlag von Franz Kluge, Reval, 1898, lk. 111–130.

⁶ Tegelikult Johann Christoph Beckmann (1641–1717). G. Etzold. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit, lk. 57.

⁷ R. Winkler. Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit, lk. 111–113.

⁸ Samas, lk. 114–116. Ilmus alles neli aastat hiljem. C. Kelch. Liefländische Historia. Johann Rehnert Buchhändler, Reval, 1695. (Esineb kahe erineva tiitellehega). Tõlgitud eesti keelde: C. Kelch. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud I. Leimus. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2004. Edaspidi on viidatud eestikeelsele väljaandele, sest see on kergemini kättesaadav.

⁹ R. Winkler. Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit, lk. 125–130.

alles 1875. aastal Johannes Lossiuse poolt.¹⁰

Ülesehituselt on Kelchi kroonika sarnane teiste kaasaegsetega. Ta alustab maa geograafilise asendi, üldise eluolu, usundi, kommete ja rahva päritolu kirjeldamisega ning seejärel jutustab ajalooksündmustest alates tuhatkond aastat pärast veeuputust kuni autori kaasajani välja, kusjuures mahu poolest suurema osa võtavad enda alla sündmused Liivi sõjast alates, mis on mõistetav, sest sellest perioodist on säilinud rohkem ja kergemini kättesaadavaid allikaid. Kui Katri Raigi sõnul sündisid kroonikad 16. sajandi teise pooleni mõne olulise ja pöördelise ajalooksündmuse ajal,¹¹ siis 17. sajandi täispikad kroonikad koostati rahulikumal ajal, mistõttu on tegemist rohkem varasemate teadete kokkukirjutamise ja vähem kaasaja sündmuste ülesmärkimisega,¹² mistõttu allikatena ei ole neil suurt väärtust ja neile ei ole seega nii palju tähelepanu pööratud kui näiteks Läti Henriku või Balthasar Russowi omale. Ajalooteaduslikust vaatepunktist pakuvad need teosed aga võib-olla sellevõrra rohkem. Nii ongi kahel põhjusel oluline uurida Kelchi kroonika allikaid. Esiteks võimaldab see vaadelda, kuivõrd ja kui kiiresti on Euroopas kirja pandud ajalooalased teosed ja nendes sisalduvad uuemad uurimissuunad jõudnud Balti ajalookirjutajate lugemislauale. Teiseks võimaldab see teha järeldusi selle kohta, kuidas ajaloolane on töötanud, kuidas ta on oma allikatesse suhtunud ning neid kasutanud. Kokkuvõttes aitab see mõista, kuidas keskaegsest kroonikast arenes

kaasaegne allikakriitiline teaduslik ajalooteos.

Enda sõnade järgi on Kelch pühenduses kuningas Karl XI-le maininud, et ta kirjutas kroonika selleks, et näidata nii üles oma alandlikku kohusetunnet ja pühendumust oma valitsejale, ja mitte selleks, et "järgida nüüd pea seaduseks saanud tava".¹³ Samas on "Eessõnast" näha, et autorile teeb muret kohalike teadmatus oma ajaloost ning ta on otsustanud selle lünga täita.

Kroonika "Eessõnas" öeldu järgi saab heita pilgu autori ajalookäsitlusele. Kõigepealt tunnistab Kelch oma ebatäiuslikkust, kuid samas vabandab seda "läinud aegade teadmatuse" ja "tänapäeva äraspidisusega".¹⁴ Esimese mõiste all võib autor silmas pidada vanemate allikate lünklikkust ja ebausaldusväärsust. Mõiste "tänapäeva äraspidisus" jääb pisut mõistmatuks, võib-olla tuleb selle all mõista keerulisi päevapoliitilisi sündmusi, mis on mõjutanud kroonika allikaid või autorit enast kajastama sündmusi teataval viisil.¹⁵ Olles lugejale Seneca abiga meelde tuletanud, et eksimine on inimloomusele omane, väidab ta toetudes Andreas Franckenbergeri tsitaadile tõe kui ajaloo valguse kohta, et tema eesmärk oli anda edasi ajalugu võimalikult tõepärasena. Ta olevat mööda läinud asjadest, mis tundusid talle väljamõeldisena, ning andnud edasi erinevaid versioone, kui see osutus oluliseks. Usutavasti on ta kroonika kirjutamisel oma põhimõtteid ka silmas pidanud, kuigi tänapäeva mõistes on teosesse sisse lipsanud nii mõndagi, mida tõsiselt võtta ei saa.¹⁶

¹⁰ C. Kelch. *Liefländische Historia Continuation* 1690 bis 1707. Johannes Lossius (Hrsg.) Druck und Verlag Schnakenberg's litho- und typogr. Anstalt, Dorpat, 1875.

¹¹ K. Raik. *Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal*. – *Ajalooline Ajakiri* 2001, nr. 4. (115), lk. 8.

¹² Kelchi "Continuation" on sündinud jällegi Põhjasõja tingimustes ja seega on selle allikaline väärtus mõnevõrra suurem. Näiteks R. Winkler. *Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit*, lk. 117.

¹³ C. Kelch. *Liivimaa ajalugu*, lk. 3.

¹⁴ Samas, lk. 6.

¹⁵ Ei maksa unustada, et ka Kelchi enda teos käis tsensori pilgu alt läbi.

¹⁶ Üheks näiteks võib olla Kelchi kirjeldus Liivimaa ajaloost enne saksa kaupmeeste tulekut, mis koosneb põhiliselt kohalike ja Skandinaavia maade rahvaste omavahelistest sõjakäikudest toetub suuresti Moritz Brandise käsikirjale. Kuigi praegu peetakse seda käsikirja fantastiliseks, võiks meele pidada, et Brandis kirjutas need lood kokku tolaeagsete kuulsate ajaloolaste rootslase Johannes Magnuse (1488–1544) ja sakslase Albert Krantzi (1448–1517) ning kõrgelt hinnatud keskaegsete allikate Jordaensi ja Saxo Grammaticuse põhjal. Siiski jääb siinkirjutajale mõistmatuks, miks pidas Kelch eriti selle teema puhul Brandist suuremaks autoriteediks kui teist varauusaegset kroonikakirjutajat, Ingerimaalt pärit Thomas Hiärni (ka Hjærne, Hiärne, 1638–1678), kes siinkirjutaja arvates on mõnevõrra kriitilisem autor.

Üsna raske on saada ühest ja kindlat teavet selle kohta, milliseid allikaid Kelch päriselt kasutas. Nimelt ei pidanud kroonik vajalikuks teostele järjekindlalt viidata. Näiteks Thomas Hiärni ja Lode-Werneri kroonika¹⁷ käsikirjadel ning ka Karl Johann von Blombergile omistatud "Jutustuse Liivimaast" servadel on erinevatele allikatele viidatud.¹⁸ Viide koosneb enamasti autori nimest või selle lühendist, vahel teose pealkirjast või selle lühendist (see olenes tihti sellest, kas autoril oli mitu kuulsat teost) ning raamatu ja lehekülje numbrist. Kelchi kroonikas selliseid viiteid üldjuhul ei ole.¹⁹ Teksti sees on autoreid mainitud valikuliselt, vahel on juurde kirjutatud ka teose nimi. Kõiki allikaid, mida Kelch tarvitas, pole ta nimetanud, rääkimata sellest, et ta oleks allikale iga kord viidanud. Samuti ei saa kindlalt väita, kas ta kasutas kõiki autoreid, kellele ta viitab. Umbes pooli autoreid on mainitud vaid ühel korral, mis seab kahtluse alla, kas Kelch on neid ka päriselt uurinud või on neid maininud kellegi teise teksti järgi.²⁰ Teatav kahtlus on ka antiikautorite tuntumate tsitaatide puhul. Kahtlus pole mitte selles, kas Kelch on oma haridustee jooksul ühte või teist teost käes hoidnud, vaid pigem küsimuses, kas teos oli tal käes ka kroonika kirjutamise ajal. Võimalik, et Kelch on tsiteerinud antiikautoreid mälu järgi. 17. sajandil ei olnud allikatele viitamine üheselt kohustuslikuks kujunenud. Oli neid, kes seda pooldasid, ja neid, kes ei soovinud tsitaate kasutada, sest see rikuks stiili.²¹ Seega ei saa varauusaegse Euroopa ajalookirjutuse standardeid silmas pidades Kelchile viidete puudumist ette heita.

Käesolevas artiklis on keskendutud nendele autoritele, keda Kelch on oma teoses

(sealhulgas ka "Eessõnas") nimetanud, arvestades ka eelpool mainitud asjaolu, et teoseid endid ei pruukinud kroonik käes hoida.

Antiikautoreid võib üles lugeda vähemalt kaheksa. Ivar Leimus on sidunud veel mitmed ladinakeelsed tsitaadid Suetoniuse, Sextus Aurelius Victori, Vergiliuse ja Ovidiusega. Kahtlust äratas leheküljel 5 olev Justinuse ütlus selle kohta, et kreeklased jäävad alati lasteks, kuna nad ei mäleta oma minevikusündmusi, sest Kelch nimetab Justinust vanaks Egiptuse preestriks ning Ivar Leimus kreeka päritolu filosoofiks ja teoloogiks. Tegelikult pärineb tsitaat aga ilmselt hoopis Platoni "Timaiosest".

Suurem hulk viiteid antiikautoritele on seotud mõne ladinakeelse tsitaadiga, mille Kelch on ka enamasti saksa keelde tõlkinud. Erandiks on need kaks korda, kui on mainitud Tacitust (u. 55–120 p. Kr.) seoses kahe muistse rahva, lemoovide ehk levoonide ja fennidega. Mõlemal juhul on tegemist ilmselt Tacituse "Germaniaga". Samuti on kaks korda mainitud Ptolemaios (u. 83 – u. 161 p. Kr.), kes loeb eestlasi sarmaatide hulka kuuluvaks ja Preisiimaalt pärinevaks rahvaks. Teated on ilmselt pärit Ptolemaiase suurteosest "Sissejuhatus geograafiasse". Ladinakeelne ei ole ka ajaloo isaks nimetatud Herodotose (u. 484 – u. 425 e. Kr.) ajaloo neljandast raamatust "Melopomene" pärinev teade, mis kõneleb samuti sarmaatidest ja nende seosest kohaliku rahvaga.

Tacituselt on lisaks eelpoolmainitule kaks tsitaati teostest "Ajalugu" ja "Julius Agricola elust ja kommetest". Nooremalt Senecalt (u. 4 e. Kr. – 65 p. Kr.) pärineb samuti kaks tsitaati. Esimene on "Vihast" – inimese eksliku loomuse kohta, teine on pärit teosest "Moraalikirjad

¹⁷ Gustav von Lode (1633–1705) ja tema laste koduõpetaja David Werneri poolt koostatud kroonika saksa- ja ladinakeelsed käsikirjad, mille autori küsimus on lahtine.

¹⁸ Siiski mitte järjekindlalt.

¹⁹ Erandiks on näiteks lk. 6 olevad viited Senecale ja Andreas Franckenbergerile. Muide, ka Kelchi "Continuationi" originaalkäsikirja äärel on sarnased viited, näiteks lk. 3, 4, 105, 138p. C. Kelch. *Liefländische Historiae oder Kriegen und Vriedens geschichte Continuation ...* Käsikiri nr. 156 Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute saalis.

²⁰ Juba Ivar Leimus arvab (C. Kelch. *Liivimaa ajalugu*, lk. XVII), et näiteks keskaegseid ajalookirjutajaid Saxo Grammaticust ja Breemeni Adamat on ta nimetanud Moritz Brandise teksti kaudu, kuid lk. 11, kus neid autoreid on mainitud, siiski pigem Clas Örnhielmi (1627–1695) teose kaudu, sest Brandisega ei lähe need teated kokku.

²¹ Mitmeid näiteid leiab A. Grafton. Footnote: A Curious History. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1997.

Luciliusele” – selle kohta, et kõik rahvad on uskunud kunagi mingisugust jumalat. Publius Annii Floruse Rooma lühiajalooost on Kelch laenanud tsitaadi Rooma linna allakäigust, mis pidi iseloomustama ka Vana-Liivimaa allakäiku. Kelchi arvates on tabavalt väljendunud ka Augustinus (354–430 p. Kr.), kes “Jumalariigis” on arvanud, et rahvas on oma türanne väärt. Cicerolt (106–43 e. Kr.) pärinev tsitaat räägib kodusõdadest. Enamik ladinakeelseid tsitaate näib olevat moraalse värvinguga illustratsiooniks. Oma osa on siin humanismiaegsel retoorikakunstil ja ajalooteadusel, mis antiikautorite kasutamist soosis. Väga loomulik on ka see, et kirikuõpetaja kasutas oma tekstis mitmes kohas teksti illustreerimiseks pühakirja.

Keskaegseid autoreid on nimetatud veelgi vähem. Nende hulka kuuluvad ka eelpoolmainitud Saxo Grammaticus ja Breemeni Adam, keda Kelch võis tunda vaid nimepidi. Liivimaa varakeskaegset ajalugu Christian Kelchi ja Moritz Brandise käsitlustes eristabki kõigepealt suuresti see, et Kelchi kirjeldus on palju lühem ning Kelch kasutab Rimberti poolt kirjutatud Püha Anskari elulugu, mida Brandis ei kasutanud. Püha Anskari elulugu on oma kroonikas kasutanud ka Thomas Hiärn, kuid temal on vastavate sündmuste käsitlus palju lühem kui Kelchil. Clairvaux’ Bernardi (1090–1153) mainib autor seoses tema õpetussõnadega ristimise puhul, mis soovitavad inimesi pigem veenda, kui sundida usku vastu võtma. Veel jääb keskaegsetest autoritest üle Dusburgi Peeter, kelle teos trükiti ära 1679. aastal. Kelch mainib teda seoses 13. sajandi lõpu kodusõjaga ordu ja piiskoppide vahel.

Kuigi Kelch mainib oma sissejuhatuses, et kohalikke ajalooteoiseid on kohati raske kätte saada, on ta kolme aasta jooksul teinud suurepärase töö. Ühelgi teisel 17. sajandi autoril ei ole mainitud nii palju kohalikke ajalookirjutajaid. Lemmit Mark heidab Kelchile ette, et ta ei ole tundnud kohalikke keskaegseid allikaid.²² Läti Henriku kroonikat autori käsutuses ei olnud ning ta kasutas seda mõne

teise autori, näiteks Thomas Hiärni kaudu.²³ Teoses on üldse üle kümne korra nimetatud Tallinna vaimuliku Balthasar Russowi (1542/1543–1600) kroonikat, mida Kelch on ilmselt väga laialdaselt kasutanud. Samuti on ta kasutanud rüütelkonna ja ülem-maakohtu sekretäri Moritz Brandise käsikirjalist kroonikat, mida ta ka kolmel korral mainib seoses Liivimaa nime, Tallinna Mihkli kloostri asutamisüriku ja Kaupo surmaga. Ainult “Eessõnas” on ta maininud Thomas Hiärni käsikirjalist kroonikat, mida ta on samuti oma teost kirjutades silmas pidanud. Ka Niguliste pastori Nicolaus Spechti mainitakse vaid “Eessõnas”.

Kelch nimetab mitmeid Tartu ülikooliga seotud isikuid. Ülikooli esimest ajalooprofessorit Frederich Meniust (1593/1594–1659) nimetab ta seoses Liivimaa saadiku saatmisega keisri juurde. Jacob Schotte “Historia de Livonia”, lühike Liivimaa ajaloo ülevaade, mis trükiti Tartus 1639. aastal, pakkus Kelchile teavet Liivimaa nime päritolu ja vanade liivimaalaste libahundiks käimise kohta. Ta mainib ülikooli juura- ja retoorikaproffessorit Laurentius Ludenius, kui kirjeldab tema sõnadega Vana-Liivimaa hiilgeaega enne Liivi sõda ning seejärel ka Vana-Liivimaa langust. Liivimaa aadliperest pärit vaimuliku Timan Brakeli teosele “Christlich Gespräch ...” viitab Kelch Salomon Henningu ja Peter Petrejeuse teoste kaudu, kuid samas kasutab Kelch ka sissejuhatuseks Brakeli teosele kirjutatud Theodorus Sorbachiuse luuletust, mis hoiatas Saksamaad Liivimaa saatuse eest.

Liivimaa ja Kuramaa nime päritolu, laste pärinemise ja vanade jumalate kohta ammutas Kelch teadmisi Kuramaa ajaloolase ja Kuramaa superintendendi Paul Einhorni teosest “Historia Lettica”, mida Kelch oma tekstis ka mainib. Kelch ei taha aga nõustuda Einhorni väitega, et vanad liivimaalased ei teadnud midagi rahast, ega ka sellega, et neil ei olewat olnud enne valitsejaid, sest sõnad, millega kohalikes keeltes valitsejaid tähistatakse, on teistest keeltest üle võetud. Kahe Kura-

²² L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu, lk. 279–280.

²³ L. Arbusow. Die Handschriftliche Überlieferung des “Chronicon Livoniae” Heinrichs von Lettland. – Latvijas Universitatis raksti. Acta Universitatis Latviensis XV. Separat. Riga, 1926, lk. 333.

maa hertsogi õukonda kuulunud isiku teosed – Salomon Henningi "Lifflendische Churlendische Chronica..." (1590) ja Laurentius Mülleri "Septentrionalische Historien..." (1595) ei ole Kelchile võõrad. Henningit mainitakse seoses Ivan Julma tegude, venelaste piiramisrõngas oleva Tallinna abistamisega Kuramaa ja Riia linna poolt ja mõisameeste reeturliku käitumisega. Müller teab rääkida Kuramaa kuningasuguvõsade ning Riia linna ja ümbruskaudsete aadlike konfliktidest. Mülleri "Septentrionalische Historien...", 1595 ei ole teose esimene väljaanne, kuid Kelch kasutas üsna tõenäoliselt just seda väljaannet, sest esiteks on ta seda nimetanud "Põhjamaade ja Septentrionaalseks ajalooks", samas kui esimese väljaande pealkiri kõlab – "Poola, Liivimaa, Moskoviidi, Rootsi ja muud ajalood...". Lisaks on Kelch teose täispikast pealkirjast välja lugenud, et kroonika teise osa, mida ta on samuti kasutanud, on kirjutanud keegi anonüümseks jääda soovinud isik.

Ka katoliiklikke ajaloolasi ei jäta Kelch mainimata. Viljandi vaimulikku Dionysius Fabriciust mainib Kelch seoses pärlite leidmisega Eesti jõgedest, laulu "Jõrru! Jõrru! Jooks ma Tullen!" taustaga, mis Kelchi järgi pole Fabriciusel õige. Samuti on Fabricius kirjutanud nõidumisest ja liivimaalaste kuningatest. Uskuda ei taha Kelch ka Fabriciuse kirjeldatud Johannes von Tēdweni ja Anna von Tiesenhauseni tütre kleidi lugu. Erdman Tolgsdorfi (1550–1620) teost Riia benediktiini nunnakloostri ajaloost tunneb Kelch vaid selle Conrad Vetteri poolt tehtud saksakeelsest tõlkest. Kelch arvab, et autor on oma kirjeldustes reformatsioonisündmustest Riias liialdanud, kuid vahendab loo, kuidas Poola kuningas Stefan Báthory oli 1582. aastal üle võtnud Riia kirikud. Kelch ei usu ka saksa ajalookirjutaja Philipp Olmeni teadetele põhinevat Tileman Bredenbachi käsitlust reformatsioonisündmustest Tartus. Nende näidete põhjal ei saa Kelchi siiski pidada katoliiklike ajaloolaste pimedaks vastaseks, sest ta kasutab mõningaid teateid ilma vastuväideteta ega taha ka uskuda kõigi luterlike ajaloolaste teateid.

Lisaks kohalikust ajaloost kirjutajatele ammutas ta teadmisi Liivimaa ajaloo kohta ka

mitme autori teostest, kes olid keskendunud pigem mõne muu riigi ajaloole. Varauusajal sai oma Saksamaa ja Põhjamaade ajaloo-teostega ("Wandalia", 1519; "Saxonia", 1520; "Chronica regnorum aquilonarium Daniae, Suetiae et Norvegiae", 1546) tuntuks Lüübekist pärit teoloog ja kirikuajaloolane Albert Krantz (1448–1517). Teostest mainib Kelch vaid esimest, "Wandalia", ning on sealt laenanud mitmeid lühemaid teateid. Leheküljel 119 kirjutab ta pikemalt 1492. aasta konfliktist Venemaaga. David Chytraeus (1531–1600) jätkas Albert Krantzi teoseid ("Vandaliae et Saxoniae Alberti Crantzii continuatio", 1586), kuid Kelch pole seda teost maininud. Ivar Leimuse järgi on ta kasutanud 1599. aastal ilmunud "Saxoniat". Saksa teoloog, ajaloolane ja filosoof Johannes Micraelius (1597–1658) kirjutab Pommerimaa ajaloo "Altes Pommerland. Teutsch-wendisch-sächsisch. Nebst historischer Erzählung...", 1640, mida Kelch ka mainib oma teoses seoses 1219. aasta Tallinna lahinguga, mis Kelchil on paigutatud Volmari linna alla. Vaid korra on mainitud Martin Zeillerit (1589–1661), kes nii nagu mõned teisedki nimetab Liivimaa provintsi Eyflandiks. 17. sajandi ajalookirjutajate juures laialdast kasutust leidnud Carioni kroonika ("Chronicon Carionis") on Johann Carioni (1499–1538) lühendatud protestantlik maailmakroonika, mille Philipp Melanchthon (1497–1560) töötas ümber ja tõlkis ladina keelde. Kelch on teost maininud vaid seoses teatega, et Liivimaa nimi tulenevat lemoovide rahvast.

Melanchtoni mainitakse samuti seoses templirüütlite ajalooga. Templirüütlite kohta on Kelch saanud teateid ka Daniel Crameri Pommeri kirikukroonikast "Das Grosse Pommerische Kirchen Chronicon", 1602, ja Johannes Pomariuse kroonikast "Chronica der Sachsen und Niedersachsen", 1588. Viimasest usub ta olevat leidnud templiordu laialisaatmise usutava põhjuse, milleks oli paavsti varakambri täitmine templirüütlite varadega, mida tõendavat krooniku enda nähtud kiri. Kas autor töötas viimased kaks teost Saksamaa ajaloost oma "Liivimaa kroonika" jaoks ka põhjalikult läbi, on teadmata. Pigem üldajaloo alla kuulub ka leheküljel 72 olev

Inglise piiskopi ja näitekirjaniku John Bale'i teade (1495–1563) paavst Innocentius IV surma asjaolude kohta. Kas see pärineb mõnest kirjaniku paavstivastasest näidendist või teosest "The Image of Bothe Churches" (1548), jääb esialgu lahtiseks. Kelch on 17. sajandi ajalookirjutajatest ainuke, kes John Bale'i mainib, kuid kahtlemata võis kunagi inglise keelt õppida soovinud protestantlik vaimulik leida ühise keele katoliku usu vastase Inglise piiskopiga. Tuntum oli siinsetele varauusaegsetele ajalookirjutajatele prantsuse ajaloolane Jaques Auguste de Thou (1553–1617), kelle elutöö "Historia sui temporis" ilmus esimest korda täielikult 1619. aastal. Kelch ei jää täiesti nõusse ajaloolasega, kes ei usu leedulaste Rooma päritolu. Teist korda nimetab autor de Thou'd koos tsitaadiga, mis ütleb, et usku ei tohi vägisi peale sundida. Tsitaat tuli ette koos juba eelpool mainitud teise kuulsal prantslase Clairvaux' Bernardi tsitaadiga.

Kõige tihedamini on erinevaid autoreid nimetatud siinse piirkonna ja kohalike rahvaste nimede ja päritolu küsimuses. Esimese raamatu esimesel kahel ja poolel leheküljel nimetatakse 14 erinevat autorit, mis kokku moodustab nimetatud autoritest umbes ühe viiendiku. Näiteks leedulaste Rooma päritolu toetamiseks on Kelchil tuua lausa kolm Poola-Leedu ajaloolast: Leedu päritolu Poola saadik Krimmis Michalon Littuanus (Mykolas Tškevicus), Miechowa Mattias (1457–1523) ja Jan Długosz (1415–1480). Leedu rahva päritolust kõnelevad ka Joachim Pastorius ab Hirtenberg, kellelt on säilinud teos "Florus Polonicus seu Polonicae Historiae Epitome nova..." (1679), ja Martin Cromer (1512–1589).

Mitmetelt autoritelt on Kelch leidnud teateid kohalike rahvaste muistse usundi kohta. Saksa kirjanik Adam Olearius (1603–1671), kes pani kirja oma reisimälestused Liivimaast, Venemaast ja Pärsias, leidis, et võlumine on kohalike rahvaste hulgas tavaline. Saksamaa jurist Johannes Leunclavius (1541– u. 1594) alustas juba saadikuna Itaalias kreeka ajaloo-teoste tõlkimisega ladina keelde. 1584. ja 1585. aastal viibis ta Lichtensteini Heinrichi saatkon-

nas Konstantinoopolis, mille järel ilmusid kaks teost Türgi ajaloost ("Annales Sultanorum Othmanidarum", 1588, ja "Historiae Musulmanae Turcorum", 1591). Kelch ilmselt kasutas neist esimest ning sai sealt teateid Eestimaa nime päritolu kohta, samuti rahvalaulu "Jörru! Jörru! jook Ma Tullen" kohta teate, mida ta tugevasti kritiseeris, ning tõi laulu tõlke ja konteksti lugejani. Poola ajaloolane Johannes Lasicius (Jonas Lasickis, 1533 või 1534–1599) kirjutas kohalike rahvaste muistsetest jumalatest ja matusekommetest. Strasbourgis sündinud hilisem Uppsala professor Johannes Schefferus (1621–1679) andis 1673. aastal välja teose "Lapponia". Schefferust mainib Kelch leheküljel 25, kus ta kirjeldab muistsete liivimaalaste jumalat.

Skandinaaviaga seotud autoritest mainib Kelch kahte Saksamaa päritolu teadlast, Samuel von Pufendorfi (1632–1694) ja Johan Loccenius (1598–1677). Mõlemad kutsuti Rootsi, kus nad tegelesid kohaliku ajaloo uurimisega. Pufendorf kirjutas Rootsi valitsejate ajalugu Gustav Adolfist kuni Karl X-ni ja Loccenius ka Rootsi varasemast ajaloost. Kelch tunneb mõlemaid kui "kuulsaid Rootsi ajalookirjutajaid"²⁴ ja mainib samas, et edaspidi on ta Rootsi ja Liivimaa suhetest kirjutanud lühidalt nende kahe autori teoste põhjal. Pufendorfi mainib Kelch veel kord seoses Gustav Adolfiga ning soovib asjast huvitunutel lähemalt tutvuda selle ajalookirjutaja teosega. Hollandi päritolu ajaloolane Johan Isaac Pontanus (1571–1638) kutsuti Taani õukonda kirjutama suurt Taani ajalugu, mis 1631. aastal ka ilmus. Pontanust mainib Kelch korduvalt seoses Taani valitsejate või siinsete Taani valdustega. Ta kirjutab näiteks kuningas Kanuti tulekust Eestimaale, Taani lipu saamisloost, Volmari ja Piltene linna nime saamisloost ning Tallinna linna kindlustamisest. Rootsi kirikuajaloolase Clas Örnhiämi (1627–1695) kirikuajalugu "Historia sveonum gothorumque ecclesiastica", 1689, mainib Kelch leheküljel 11 samuti viitena edasisele materjalile, kuid siinkohal arvab Ivar Leimus, et see on kogemata sisse jäänud viide autorile endale.

²⁴ C. Kelch. Liivimaa ajalugu, lk. 333.

Johann Caspar Venatori teos Saksa Ordu ajalooist leidis Kelchil mainimist mitmel korral. J. C. Venator. Historischer Bericht vom Marianisch Teutsche Ritter-Orden... Andreas Knorzen, Nürnberg, 1680

Mitmed Kelchi mainitud ajalookirjutajad kirjutasid Preisimaa või kitsamalt Saksa Ordu ajalugu, mis on Vana-Liivimaa ajalooga tihe-
dalt seotud ja seega igati kohane lugemisma-
terjal. 16. sajandil on ilmunud Caspar Schützi
ja Kaspar Hennebergeri (1529–1600) teosed
Preisimaa kohta. Schützi “*Historia rerum
Prussicarum...*” ilmus 1592. aastal ja Kelch
on selle autori nime maininud kas mõne or-
du kõrgmeistriga seoses või vaidluses Lee-
du vürsti nime kirja pildi üle. Kuigi nimede
erinev kirjaviis oli tol ajal levinud, on Kelch
selle pikemalt teemaks võtnud vaid ühe Lee-
du vürsti puhul leheküljel 96. Jutt on Leedu
vürstist Keštutisest, keda Russow on nimeta-
nud Constantinuseks, Krantz ja Schütz aga
– Kinstoud või Kinstut ja teised – Keystut.²⁵
Henneberger avaldas 1555. aastal Liivimaa
kaardi ning hiljem veel mitmeid Preisimaa
kaarte ja kirjeldusi. Kelch mainib teda kui

Preisi kroonika autorit kõigepealt seoses
sõna “talgud” päritoluga ja seejärel on ordu
kõrgmeisteri Konrad von Wallenrode kohta
viide edasisele materjalile. Korduvalt on mai-
nitud ka 17. sajandil kirjutatud Conrad Sa-
muel Schurtzfleischi (1641–1708; “*Annotata
ad res Prussorum*”, 1674) ja Johann Caspar
Venatori (“*Historischer Bericht von den
Marianisch-Teutschen Ritter-Orden...*”, 1680)
nimesid. Schurtzfleischi tsiteeritakse seoses
eestlaste ja kurelaste päritolu ning muistsete
kaubandussuhetega. Venatori nimetab Kelch
alguses seoses mitme ordu ajalugu puudutava
teatega. Leheküljel 144 ei usu Kelch Venatori
sõnu, kuidas said 1550. aastal Tartus kõik lu-
terlikud preestrid surma, kuid katoliiklikest
mitte keegi. Ta peab seda vaenulikuks teateks
ning märgib veel, et Venator tugineb siin Ol-
meni kirjeldusele. Venatoris kahtleb Kelch
ka teine kord, leheküljel 173, kui Venator

²⁵ Arvestades, et Kelchi “*Continuatio*” väljaandjat Johannes Lossiust lausa häirib see, et Kelch annab nimesid erinevalt edasi, siis pole see ju ime, et autor selles nii suurt probleemi ei näe. C. Kelch. *Liefländische Historia Continuation* 1690 bis 1707, lk. XXIII.

väitvat, et Vene väejuht Šig-Alei oli varem mereröövel. Kelch ütleb, et tema küll ei tea, millele Venator ja Alexander Guagnini seda väites võisid tugineda.

Juba mainitud Alexander Guagnini (1534–1614) oli Veronast pärit sõjaväelane, kes asus elama Poolasse ja andis välja teose “Sarmatiae Europae descriptio...”, 1578, mis keskendus Ida-Euroopale. Teose tegelikuks autoriks peetakse ka tema alluvat Poola-Leedu ajaloolast ja kirjanikku Maciej Strykowski (u. 1547 – u. 1582). Guagnini nimi esineb tekstis mitmel korral. Nende hulgas on näiteks ladinakeelne luuletus vene vankrite kohta, teade Vene väe suuruse kohta Polotski all 1563. aastal ja viide edasisele materjalile Ivan Julma kohta. Juba eelpool mainitud Martin Cromeril laseb Kelch koos Stanisław Sarnickiga (1532–1597) vaielda Kaspar Schütziga Saksa Ordu kõrgmeisteri Siegfried von Feuchwangenil iseloomu ja surma asjaolude üle. Poola ajalookirjutajad Cromer ja Sarnicius väidavad, et ta oli Jumala karistuse läbi end ise oma hirmutegude tõttu tulles visanud. Preisi ajaloolane Schütz aga leiab kõrgmeisteri surmale maisema seletuse – ta olevat surnud kas rabandusse või verisesse kõhutõppe. Kelch ise ei ütle, kumba teooriat ta toetab. “Liivimaa ajaloo” lõpus nimetab Kelch ka Poola ajalookirjutajat Paweł Piaseckit (1579–1649), kelle teatel Poola kuninga Sigismund III surm oli teinud lõpu Poola ja Rootsi vahelise rahu lootustele. Reinhold Heidenstein (1533–1620) oli diplomaat, jurist ja kroonik ning Poola kuningate Štefan Báthory ja Sigismund III sekretär. Kelch kirjutab, et Heidensteini teatel kinkis Štefan Báthory 1578. aastal näljahäda ajal Tallinna linnale 100 säilitist vilja. Heidenstein on kirjutanud lisaks õiguslastele teostele ka “De bello Moscovitico commentariorum libri sex”, 1584.

Venemaa sündmustega seoses on Kelchi

tekstis kõige tihedamalt nimetatud Petrus Petrejus ehk Per Perssoni (1570–1622) nime. Petrejus oli Rootsi diplomaat ja kroonik, kes käis 1607., 1608. ja 1611. aastal Venemaal ning kirjutas kaks teost: 1608. aastal teose Vale-Dimitri ajast Venemaal ja “Regni muschovitici sciographica”, 1615, Venemaa vanemast ajaloost. Tema teated puudutavad eelkõige Ivan Julma, näljahäda 17. sajandi alguses ja Vale-Dimitrit. On põhimõtteliselt võimalik, et Kelch kasutas mõlemat teost, kuid samas võis ta kasutada Petrejust ka mõne teise allika kaudu. Näiteks Paul Oderborni abil, kelle nimi on Kelchi kroonikas mainitud kohas, kus neil on erinev arusaam Chytraeusega sündmustest Pihkva linnas 1509. aastal. Veel mainib Kelch korduvalt Konrad Bussowi nime, kellelt on säilinud Kelchi ajal veel käsikirjas olnud Venemaa-juustus. Kõik Kelchi poolt seoses Bussowiga mainitud teated räägivad Ivan Julma surma järgsest segaduseperioodist.

Vaid väheste 17. sajandi ajalookirjutajate puhul saab käsitleda nende suhtumist oma allikatesse.²⁶ Kroonika sissejuhatuses on eelkäijate miinuseks peetud, et ühel on üht ja teisel on teist ning ükski ei anna Liivimaa ajaloo terviklikku pilti. Lisaks kurdab Kelch, et mõningaid teoseid on raske kätte saada. Teksti sees on mõne autori puhul märgitud tema päritolu või amet, väga harva on lisatud mõni iseloomustav sõna.²⁷ Nagu eelpool juba selgus, on Kelchil probleem katoliiklike ajalookirjutajatega. Nii ütleb Kelch leheküljel 130 Tilman Bredenbachi kohta, et ta kahtleb, kas autori kirjeldused lõhkumistest luterluse tulekuga seotud on tõepärased, sest autori isiklik vaen luterluse vastu on tema kirjelduses äratuntav. Samuti on paavstimeelseid ajalookirjutajaid kritiseeritud leheküljel 147, kus autor heidab neile ette uskumust, et Liivi

²⁶ Oma teostes on eelkäijaid hinnanud 17. sajandil ka näiteks Caspar von Ceumern (1613–1692) oma teose sissejuhatuses (“Casparis von Ceumern Salcensis Sorabi Theatridium Livonicum oder Kleine Lieffländische Schau-Bühne...” Nöller, Riga, 1690) ja Frederich Meniusel on see jäänud vaid ideeks oma suures Liivimaa ajaloo tutvustuses (“Intrada und Vortrag der grossen vniversal Lieffländischen Historischer Geschichten Beschreibung Gerhard Schröder, Riga, 1630).

²⁷ Näiteks lk. 51 nimetab Kelch Pontanust tuntud taani ajalookirjutajaks, Locceniusi ja Pufendorfi lk. 333 kuulsateks rootsi ajalookirjutajateks ja lk. 58 de Thou'd kuulsaks ja õiglaseks.

²⁸ C. Kelch. Liivimaa ajalugu, lk. XXI.

sõja kannatused tulid Liivimaale kättemaksu-
na selle eest, et see pöördus luterlusse.

Kuigi Kelch on ta Tallinna Linnaarhiivis
olevaid materjale enda käes hoidnud²⁸ ning
Friedrich Konrad Gadebusch väidab, et ka
Tartu rae protokollides on kirjas, et 1689.
aastal on Kelch soovinud tutvuda sealsete
dokumentidega oma kroonika tarbeks ja see
luba on talle ka antud,²⁹ on allikate kasutami-
sest märke vähem, kui võiks loota.³⁰ Kahtlust
pole, et Kelch arhiiviallikate olulisust mõistis,
sest ta on neid maininud nii eessõnas kui ka
lk. 111, kus ta mõistab hukka ordumeister Jo-
hann von Mengede, kes Koknese vallutamisel
põletas maha sealse arhiivi. Kelch arvab, et
sellise teo tõttu juhtuski nii, et mineviku koh-
ta on nii vähe teada.

Loomulikult ei anna eelpool mainitud
tekst täpselt aimu, milliselt autorilt mõni teade
 pärineb. Rohkem annavad selle kohta Kelchi
"Liivimaa kroonikas" teavet kahtlemata Ivar
Leimuse "Tõlkija eessõna" ja joonealused vii-
ted.³¹ Suur osa Kelchi teosest põhineb kohali-
kel ajalookirjutajatel. Mitte-kohalike allikate
osakaal on väiksem, mis on ka loomulik, sest
kirjutati ju ikkagi Liivimaa ajalugu. Teated, mis
on võetud mitte-kohalikelt autoritelt, puudu-
tavad kas Liivimaal toimunud või on sellega
seotud. Kui iseloomustada Kelchi allikavali-
kut kõige üldisemalt, siis kasutas ta valdavalt
varauusaegset kirjandust, mis oli peamiselt
kas saksa- või ladinakeelne. Kui vaadelda
allikaid üldiselt võrreldes teiste 17. sajandi
ajalookirjutajatega,³² siis nimetab Kelch vähem
Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Hispaania ja
Madalmaade autoreid kui näiteks Frederich
Menius, Paul Einhorn või Blombergile omis-
tatud "Jutustus Liivimaast". Samuti on tema
nimetatud teoste hulgas vähem Skandinaavia
allikaid kui Thomas Hiärnil. Hulgaliselt lei-

dub Kelchil aga Liivimaa, Saksamaa ja Poo-
la-Leedu päritolu autoreid. Nende hulgas
on nii 17. sajandil Balti ajalookirjutajatele
hästi tuntud autoreid (Ptolemaios, Tacitus,
Saxo Grammaticus, Dusburgi Peeter, Albert
Krantz, Alexander Guagnini, Martin Cromer,
Peter Petrejus ja Johan Isaac Pontanus) kui
ka ligi paarkümmend autorit, keda nimetab
ainult Kelch (näiteks Daniel Cramer, Johan-
nes Pomorius, Martin Zeiller, John Bale ja
mitmed Balti autorid).

Artiklis toodud näited illustreerivad, et
mingisugust reeglipärasust allikate mainimi-
sel pole võimalik tuvastada. Allikaviiteid on
enamasti kasutatud kas illustratsiooniks (tsi-
taadid), viitena autoriteedile või erinevate
arvamuste väljatoomiseks, ent mitte selleks,
et tõendada, millistele allikatele autori teos
toetub. Oma allikaid on Kelch pigem referee-
rinud kui ümber kirjutanud võrreldes näiteks
Thomas Hiärni tekstiga, milles on kohati lehe-
külgede kaupa tsitaate, ja seetõttu on Kelchi
tekst stiililiselt ühtlasem ning loetavam.

Näib, et Kelch on varauusaegses ajaloo-
kirjutuses valinud tee, mis asetab stiili kõrge-
male teaduslikust tõestamisest ulatusliku vii-
teaparaadi abil. Samas tuleb tõdeda, et autor
oma allikaid üldjuhul tunneb, teab, kes need
inimesed olid ja millised motiivid neil võisid
kirjutamiseks olla. Näha on esimesi märke
allikakriitikast ja lugejani on toodud ühe
sündmuse erinevaid versioone. Kokkuvõttes
võib tõdeda, et Christian Kelchi kroonikat
võib pidada üheks vaheetapiks teel teadusliku
ajalookirjutuse poole.

Janet Laidla

(1982)

²⁹ [F. K. Gadebusch] Abhandlung von Livländischen
Geschichtschreibern. Johann Friedrich Hartnoch,
Riga, 1772, lk. 158.

³⁰ Leimuse arvates nt. lk. 74, lk. 105, lk. 141, lk. 341,
lk. 366, lk. 377.

³¹ Samuti nende autorite kohta, keda Kelch ei maini-
nud, kuid võis kasutada: A. Bergengrün, Bodecker, jt.

³² Vt. J. Laidla. 17. sajandi ajalookirjutaja raamaturiilul.
Magistritöö. Tartu, 2006.

Kaitses bakalaureusekraadi ajaloos Tartu Üli-
koolis 2004. aastal, magistriskraadi Euroopa
õpingute erialal Leuveni Katoliiklikus Ülikoolis
(Katholieke Universiteit Leuven) 2005. aastal ja
ajaloos Tartu Ülikoolis 2006. aastal. Praegu Tar-
tu Ülikooli doktorant. Põhiline uurimisvaldkond:
varauusaegne ajalookirjutus.